

آثار، اسناد و کتیبه‌های تاریخی برزک

محمد مشهدی نوش آبادی*

چکیده:

برزک، از جمله شهرهای باستانی و تاریخی منطقه کوهستانی کاشان است. این مقاله در دو بخش، به بررسی تاریخ و آثار تاریخی برزک با توجه به اسناد و مدارک بر جای مانده، پرداخته است. چون اسناد صریح و روشنی از تاریخ پیش از اسلام برزک در دست نیست، بر اساس شواهد تاریخی و فرهنگی مانند زبان، ادبیات عامیانه، باورها و آیین‌ها تصویری از گذشته آن فراهم آمده است. اهمیت تاریخی برزک در دوران اسلامی نیز با توجه به کتیبه‌های بر جای مانده از دوران ایلخانی و صفوی بررسی شده است. از وضعیت تاریخی دوره قاجاری، اطلاعات موثقی در دست است. اشاراتی که در کتب این دوره به برزک شده، قابل توجه است. از جمله شرح واقعه هجوم نایب‌ان به این خطه و دفاع جوانمردان برزکی از آبادی و قتل ناجوانمردانه برخی از آنان و مصایب وارد آمده بر شهروندان، واقعه‌ای نیست که از حافظه تاریخی منطقه پاک شود.

در بخش دوم مقاله، آثار تاریخی مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ این آثار عبارت‌اند از: کتیبه‌ها و نقوش بر جای مانده از دوره ایلخانی و صفوی، آثار باستانی تپه قلعه، بافت

پژوهش‌نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

* استادیار دانشگاه شهید مدنی آذربایجان / mmm5135@yahoo.ca

تاریخی شهر، زیارتگاه‌های برزک از جمله زیارتگاه چهل دختران (امامزاده احمد) و امامزاده احمد از دوره صفوی، زیارتگاه سراج‌الدین، خانه‌های تاریخی موسوی، کاردان و قادری (موزه مردم‌شناسی). همچنین اسناد و کتیبه‌های موجود در موزه مردم‌شناسی برزک که بازمانده‌ای از دوران ایلخانی، صفوی و قاجاری است، در این مقاله بازخوانی و معرفی شده است. بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد شهر برزک از جمله مناطق مهم تاریخی و فرهنگی منطقه و شایسته توجه و نگاه عمیق پژوهشگران است.

کلیدواژه‌ها:

برزک، تاریخ، آثار تاریخی، کتیبه‌ها، اسناد.

مقدمه

کاشان، از جمله مناطق باستانی ایران است که قدمت آثار بر جای مانده در آن به هزاران سال پیش می‌رسد. در این منطقه، ده‌ها اثر مهم تاریخی از هزاره‌های پیش از میلاد تا دوره ساسانی بر جای مانده است. یکی از مناطق مهم این خطه، منطقه کوهستانی آن است که در آن، آثار باشکوه معماری از دوره‌های مختلف به یادگار مانده است. مهم‌ترین مراکز تاریخی و فرهنگی کوهستان کاشان عبارت‌اند از: شهرهای نطنز، برزک، نیاسر، قمصر و آبادی‌های نیاسر، قهرود، مرق و مشهد ارده‌ال. وجود آثار تاریخی در این مناطق، یادآور دوران پررونق و سابقه درخشان تاریخی در آن‌هاست.

در این میان، شهر برزک از جمله شهرهای مهمی است که علی‌رغم اهمیت تاریخی و وجود آثار مهم تاریخی در این خطه، کمتر مورد توجه بوده و پژوهش درخوری درباره تاریخ آن صورت نگرفته و در پژوهش‌های انجام شده نیز، حق مطلب ادا نشده است. در نزدیکی برزک و در مناطقی مانند نیاسر، مرق و قلعه ترشک، آثار متعدد تاریخی از دوره هخامنشی تا ساسانی یافت شده است. در این میان، می‌توان به کشف گنجینه‌ای از مسکوکات اواخر دوره هخامنشی در مرق، وجود آتشکده نیاسر از دوره ساسانی و غار سوراخ ریس اشاره کرد.

آثار، اسناد
و کتیبه‌های
تاریخی برزک

یکی از مهم‌ترین آثار موجود در پیش از اسلام در برزک، آثار موجود در قلعه ترشک در کوه ترشک واقع بین برزک و مرق است که در آن، آثار مهمی از دوره ساسانی از جمله نقوش و خطوط پهلوی و استحکامات و سازه‌هایی که در دوران اسلامی به‌ویژه دوره سلجوقی نیز به کار می‌رفته است، به چشم می‌خورد. بنا بر اشارات موجود در کتاب تاریخ قم (تألیف ۳۷۸ هجری) و دیگر کتب تاریخی، منطقه کوهستانی غرب و شمال غربی کاشان، جزو مناطق تاریخی و فرهنگی کاشان و قم محسوب می‌شده است؛ حتی مکان‌هایی مانند اردهال و آبادی‌های اطراف آن از موقعیتی قدسی برخوردار بوده است. (تاریخ قم، ص ۹۷ و ۱۰۰؛ نیز ر.ک: جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در تاریخ قم، ص ۹۲ و ۹۳) این موقعیت مقدس در دوره اسلامی باعث به وجود آمدن احادیثی درباره اهمیت این منطقه شده است. به بیان دیگر، این منطقه هم در دوران ساسانی و هم دوران اسلامی، از اهمیت فرهنگی و آیینی ویژه‌ای برخوردار بوده است. در این میان، می‌توان به برپایی مراسم قالی‌شوین اشاره کرد که گرچه مبتنی بر باوری اسلامی است، در آن صبغه و سابقه ایرانی کاملاً مشهود و هویداست.

نشانه‌هایی از تاریخ پیش از اسلام برزک

به دلیل فقدان مدارک مکتوب برای بررسی تاریخ برزک پیش از دوره اسلامی، باید به نشانه‌ها و آثار موجود در منطقه رفت. یکی از این نشانه‌ها، باورها و آیین‌ها و نام‌های باستانی در برزک است که ما را به سابقه تاریخی این شهر در دوران پیش از اسلام رهنمون می‌کند.

الف. شواهد فرهنگی

۱. زبان:

گویش مردم برزک مانند بسیاری از شهرها و آبادی‌های منطقه کاشان، بازمانده از

زبان پهلوی است که خود بر جای مانده از زبان ایران اشکانی و هخامنشی است. پژوهش‌نامه کاشان شماره یکم پاییز و زمستان ۱۳۹۱ (ر.ک: برزک نگین کوهستان، ص ۱۸۵-۲۶۱)^۱

۲. نام‌های ایرانی:

بسیاری از مکان‌های موجود در برزک، دارای نام‌های ایرانی است که به نظر می‌رسد این نام‌ها در دوران پیش از اسلام بر این اماکن گذاشته شده است. از این میان، می‌توان به نام‌هایی چون «مهری» و «قباد» اشاره کرد که به نوبت‌های آبیاری در برزک اطلاق می‌شود. (همان، ص ۳۲)

۳. آیین‌ها و باورها و اساطیر بومی برزک:

در بسیاری از باورها و آیین‌های کنونی، صبغه ایرانی پیداست، اما برخی از این آیین‌ها ساختاری کاملاً ایرانی دارند و به نظر می‌رسد که به همان صورت اصیل بر جای مانده‌اند. وجود برخی از این آیین‌ها در برزک، نشان دهنده سابقه باستانی این منطقه در ایران پیش از اسلام است. از جمله این رسوم، قربانی گاو بر سر چشمه به هنگام خشکسالی است؛ به این ترتیب که مردم به کمک یکدیگر گاو را تهیه و با پارچه‌ای سبز آذین می‌کنند و ضمن خواندن دعای باران در کنار آب قنات، این حیوان را قربانی می‌کنند تا خون گاو در آب قنات بریزد، سپس گوشت قربانی را بین مردم تقسیم می‌کنند. (همان، ص ۶۲) بنا بر باورهای ایرانی، قربانی گاو و ریختن خون آن موجب برکت‌بخشی و باروری و حاصلخیزی زمین می‌شود؛ این کار به این منظور انجام می‌گیرد که خون گاو به همه زمین‌ها برسد و این برکت‌بخشی افزون گردد. همچنین ریختن خون گاو در چشمه، باوری ایرانی است که با برکت‌بخشی آب‌ها و باران‌آوری مربوط است. نمونه این عمل در روز عید قربان در نیاسر نیز انجام می‌شود.

۴. به نظر می‌رسد برخی از افسانه‌های رایج در برزک از اساطیر و افسانه‌های کهن ایرانی مایه گرفته باشند. از آن میان، می‌توان به «قصه مرد گازر» اشاره کرد که در کتاب برزک نگین کوهستان بازگو شده است. (همان، ص ۱۵۱-۱۵۶) وجود نام‌های متقابلی مانند «ملک جمشید» و «ملک خورشید»، گرفتار شدن ملک خورشید در چاه، اشتباه ملک خورشید در انتخاب گوسفند سیاه به جای گوسفند سفید و در نتیجه درافتادن به طبقه هفتم زیرزمین، ازدهایی که جلو آب قنات را می‌گیرد و دختر

پادشاه را برای خوردن طلب می‌کند، کشته شدن ازدها توسط ملک خورشید و رهایی آب‌ها و نجات دختر پادشاه، و هفت دیوی که دختری را ربوده بودند، همگی دربردارندهٔ عناصر اساطیری و دینی ایران پیش از اسلام است.

ب. شواهد تاریخی

پیش از این به برخی از آثار مهم تاریخی در منطقهٔ کوهستان و بخش برزک اشاره کردیم که از جملهٔ آن‌ها می‌توان آثار بر جای مانده از دورهٔ ساسانی تپه-قلعهٔ ترشک در شمال شرقی برزک را نام برد. اثر دیگری که در این باره می‌توان مورد اشاره قرار داد، آثار باستانی تپه-قلعه در داخل بافت مسکونی قدیمی برزک است.

آثار و شواهد بر جای مانده در این قلعه که از دورهٔ پیش از اسلام و پس از آن است، نشان می‌دهد که به احتمال زیاد، این تپه هستهٔ اصلی سکونت در این شهر و بر جای مانده از دوران پیش از اسلام است. در این باره البته با قطعیت نمی‌توان سخن گفت، اما شواهد موجود در این تپه برای پژوهشگران اطمینان‌بخش است؛ بنابراین، وجود این آثار در مرکز برزک، نشان دهندهٔ سابقهٔ سکونت پیش از اسلام در آنجاست. از مجموع این شواهد تاریخی و فرهنگی می‌توان گفت که سابقهٔ سکونت در برزک به پیش از دوران اسلامی و حداقل به دورهٔ ساسانیان می‌رسد.

برزک در اوایل دورهٔ اسلامی

پیش‌تر به اهمیت منطقهٔ کوهستانی کاشان در منابع تاریخی اوایل دورهٔ اسلامی از جمله کتاب‌های تاریخ اشاره کردیم. با توجه به وجود سکونت در دورهٔ ساسانی در برزک، می‌توان به امتداد آن را در اوایل دورهٔ اسلامی اذعان کرد، چنان‌که وجود وقف‌نامه‌ها و کتیبه‌های تاریخی متعدد در دورهٔ ایلخانی از اهمیت و آبادی برزک در دورهٔ اسلامی و به‌ویژه دوران سلجوقی و ایلخانی خبر می‌دهد، اما باشکوه‌ترین دوران ترقی در برزک را باید دورهٔ ایلخانی دانست.

پژوهش‌نامه کاشان
شمارهٔ یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

از این دوران باشکوه، اسناد بسیار مهمی بر جای مانده است که سه سند آن تاریخ‌دار و مربوط به سال‌های ۶۷۵ و ۷۰۵ است که اهمیت فراوان دارد. سند اول که سال ۶۷۵ را نشان می‌دهد، مربوط به حفر قنات لالالون^۲ یکی از چهار قنات شهر برزک است. بر روی صخره مشرف بر مظهر قنات لالالون و یا به گفته اهالی لاهلالون کتیبه شکوهمندی به صورت عمودی حک شده که در نوع خود در کاشان بی‌نظیر است و در عین حال از دقت نظر و باریک‌بینی سازندگان این قنات خبر می‌دهد. (ر.ک: تصویر شماره ۱ و ۲)^۳

سند دیگر، مربوط به ساخت مسجد جامع است که سال ۷۰۵ هجری را نشان می‌دهد. این مسجد یکی از باشکوه‌ترین آثار دوره ایلخانی منطقه کاشان است که علی‌رغم تخریب کامل آن، هنوز شکوه و جلال آن در بیش از صد کتیبه و نقش و همچنین در دو لنگه سالم و نفیس آن قابل شناسایی است.

کتیبه دیگر که تاریخ ۷۰۵ هجری را نشان می‌دهد، به ساخت دو مسجد در بخش علیا و سفلاهی برزک اشاره دارد که نشان می‌دهد در آن دوران نیز، برزک آبادی بزرگ و مورد توجه بزرگان و صاحب‌منصبان و علمای عصر بوده است. (ر.ک: تصویر ۳) در واقع، برزک مانند دیگر نقاط باستانی منطقه کاشان، یکی از دوره‌های باشکوه ترقی خود را در دوره ایلخانی سپری کرده و جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است.

حفر قنات و ساخت دو مسجد بسیار نفیس در برزک، بازگوی رونق و آبادانی و اهمیت این خطه در دوره ایلخانی است و نشان می‌دهد که این شهر در آن دوران نیز، از آبادی‌های مورد توجه و شاخص در میان دیگر آبادی‌های منطقه بوده است. از دوران تیموری در برزک، اسنادی نیامده است، اما کتیبه‌های متعدد تاریخی از دوران صفوی، زندیه و قاجاری در دست است. علاوه بر آن، اسناد و اخبار بر جای مانده از دوران قاجاری و پهلوی درباره برزک فراوان است، به‌ویژه آنکه در ماجرای نایب حسین کاشی و پسرانش، برزک یکی از مکان‌هایی است که بیرحمانه مورد غارت قرار گرفته است.

از دوره صفوی، چند اثر تاریخی بر جای مانده است. بر روی صندوق قبر زیارتگاه چهل دختران (امامزاده احمد) کتیبه‌ای نفیس نوشته شده که تاریخ ۱۱۱۳ هجری را نشان می‌دهد. صندوق قبر امامزاده محمود نیز در همین تاریخ ساخته شده است. برخی بر این عقیده‌اند زیارتگاه سراج‌الدین و حمام قدیمی شهر نیز بازمانده از این دوران است. در زیارتگاه سید سراج‌الدین نیز حدود ده سنگ قبر نفیس از این دوران بر جای مانده که نشانه رونق و اعتبار برزک در این دوران است.

به هر حال، توجه سلاطین صفوی به شهر شیعه‌نشین کاشان در این دوران، تأثیر فراوانی بر رونق و آبادی این منطقه داشته و طبعاً برزک نیز از این قاعده مستثنی نبوده است.

بیشتر نقوش و کتیبه‌های بر جای مانده از مسجد جامع، متعلق به دوران زندیه است. در کتیبه‌ای که به نام هنرمندان نقاش و نجار و خوشنویس اشاره می‌کند، تاریخ ۱۱۸۴ هجری قید شده است. در این دوران، مسجد جامع تعمیر اساسی شده و مصالح جدیدی جایگزین آثار فرسوده از دوران ایلخانی شده است.

دو کتیبه دیگر نیز از دوره قاجاری بر جای مانده که تاریخ ۱۲۴۲ هجری را نشان می‌دهد. این کتیبه که در بردارنده کتیبه‌های قرآنی و شعر فارسی است، به اتمام بنایی در برزک اشاره دارد. تمام این کتیبه‌ها و نقوش در موزه مردم‌شناسی برزک نگهداری می‌شود و ما در بخش تاریخی به آن‌ها پرداخته‌ایم.

در تاریخ کاشان از کلانتر ضرابی (تألیف ۱۳۸۷ قمری) نیز در ذکر جغرافیای منطقه کاشان، به برزک به عنوان آبادی «معظمه معتبره سردسیر، خوش آب و هوا و روح‌افزا»، در سرحد جنوب کاشان اشاره شده است. در این کتاب، سرحدات کاشان در دوره قاجاری به این ترتیب آمده است: سرحد جنوبی قریه برزک، سرحد شمالی مزرعه کدیش در دشت کویر بالادست نوش‌آباد، قریه رهق سرحد غربی و قریه ابوزیدآباد سرحد شرقی. (تاریخ کاشان، ص ۳۲ و ۳۳) در جای دیگر، ضرابی به

صورت جزئی‌تر به این موضوع پرداخته و از کوه «سنگر قرقچی» در برزک به عنوان پژوهش‌نامه کاشان شماره یکم پاییز و زمستان ۱۳۹۱ منزل بین نراق و جوشقان قالی و سرحد کاشان نام برده است. (همان، ص ۴۵) در

این دوره، برزک از تیول «منشی الممالک» و مشتمل بر یک قنات و دو چشمه بوده، و مزارع تابعه آن عبارت بوده‌اند از: نابر، بیشه، چاله نقر، سیرون، بزمجه، کروس، قاصوره پردریو، ویشنگ و رزه. (همان، ص ۱۴۶)

یکی از اسناد مکتوبی که بیانگر وضعیت جمعیت و اقتصاد و کشاورزی برزک است، کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان نوشته شده در سال ۱۲۹۶ هجری قمری است که نویسنده آن، ضمن پرداختن به کاشان و آبادی‌های تابع آن، درباره جمعیت برزک و کشاورزی و مزارع آن می‌نویسد: «قریه برزک از قرای بزرگ و با روح و صفاست. آب زیاد و اراضی کم دارد. از ابتدا تا انتهای آن یک فرسخ راه است. مشروب از یک قنات و دو چشمه که هر یک سه سنگ مساحی آب دارد، باغات زیاد دارد. فاضل آب او می‌رود در مزرعه نابر که محل چشمه راوند است.» همچنین درباره مالیات، جمعیت و مزارع تابعه آن می‌نویسد: «مالیات— ۱۲۱۴ تومان؛ نفوس— ۲۱۵ خانه— ۷۴۴ نفر (ذکور: ۲۴۴ نفر، اناث: ۲۷۵ نفر، اطفال: ۲۲۵ نفر).

مزارع تابعه: مزرعه نابر، مزرعه چاله باقر، مزرعه کاه روز، مزرعه قاصوره، مزرعه ورمال، مزرعه بزم چه، مزرعه یشبک، مزرعه رزه، مزرعه بیشه.» (ر.ک: کتابچه...، ص ۳۰۲ و ۳۰۳)

چنان‌که نویسنده ناشناس این رساله اشاره می‌کند، در دوران قاجاری، برزک یکی از آبادی‌های بزرگ و معتبر کوهستان کاشان بوده است. نسبت مالیات و خانوار و جمعیت آن در مقایسه با دیگر آبادی‌های این منطقه نیز دلالت بر این امر دارد. (ر.ک: همان، ص ۳۰۰-۳۱۷)

اسناد بر جای مانده از دوره قاجاری به این سند محدود نمی‌شود، بلکه در موزه مردم‌شناسی برزک حدود ۳۷ سند وجود دارد که بیشتر آن‌ها از دوره قاجاری است. موضوع بیشتر این اسناد، خرید و فروش و واگذاری املاک ارثی است که غالباً در قالب صلح‌نامه و بیع‌نامه است. چند عدد از این اسناد نیز، صدق مهریه است. قدیمی‌ترین این اسناد که تاریخ ۱۲۹۲ و ۱۲۹۶ هجری قمری را نشان می‌دهد، حدود ۱۵۰ سال قدمت دارد.

برزک در غائله نایبیان

یکی از مناطق مورد هجوم در غائله نایب حسین کاشی، آبادی برزک است. ظاهراً برزک و کوهپایه اطراف آن به دلیل موقعیت کوهپایه‌ای و دوری از شهر و نزدیکی با مخفیگاه‌های نایبیان در خنب و ڈرّه، جولانگاه این گروه بوده است، اما واقعه‌ای که به عنوان یکی از جنایت‌های این گروه از آن یاد می‌شود، حمله به برزک و کشتن مخالفان خود در این آبادی و دزدیدن ذخیره سالیانه مردم و ربودن مواشی و چارپایان مردم بینوا بوده است. این امر باعث بروز قحطی در برزک و آواره شدن مردم به اطراف و اکناف و مرگ تعدادی از اهالی بر اثر گرسنگی شده است. منابع تاریخی این واقعه را در صفر سال ۱۳۳۶ قمری ذکر کرده‌اند.^۴ (طغان نایبیان، ص ۲۸۴)

از بررسی مجموع منابع به‌ویژه سه مصاحبه انجام شده با شاهدان عینی که در کتاب سیری در تاریخ برزک آمده است و همچنین گزارش ملاعبدالرسول، مشخص می‌شود که مردم برزک برای رهایی از دست اشرار و یاغیانی که به دستور ماشاءالله خان پسر نایب حسین به غارت روستاها می‌پرداختند و به بهانه‌های مختلف باجگیری می‌کردند و آزار می‌رساندند، در صدد برآمدند تا با تهیه اسلحه و ایجاد سنگر نگهدارنده در نقاط مختلف از شهر محافظت کنند. رئیس این گروه جوان بیست و سه ساله برزکی، آقا محمود پسر محمد اسماعیل بود که منصب کدخدایی برزک را نیز داشت. ماشاءالله خان نیز که گاه‌گاهی بر اثر ضعف حاکمان محلی بر اوضاع شهر مسلط می‌شد (چنان‌که گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد) و گاهی تحت تعقیب و گریز و جنگ و جدال با دولتی‌ها بود و گاهی هم به عنوان کلانتر شهر اعمال قدرت می‌کرد، این دلیری و جسارت برزکی‌ها را بر نمی‌تافت؛ لذا حاکم کاشان را مجبور کرد تا شخص دیگری را کدخدای برزک کند. وی شبانه به طور مخفیانه چند نفر را به برزک فرستاد و آن‌ها محمود برزکی، سردسته مدافعان را در بستر خود به طرز وحشیانه و فجیعی به قتل رساندند. ظاهراً سه تن از این جنایتکاران که برزکی بودند، توسط مدافعان شهر کشته می‌شوند.

با این اوصاف، مدافعان آبادی را در اختیار دارند تا اینکه اشرار در اوایل بهار از چهار طرف به برزک حمله می‌کنند و مردم، هراسان به زیارت سراج‌الدین و منزل

پژوهش‌نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

برخی از علمای آبادی پناه می‌برند. مدافعان در ابتدا مقاومت می‌کنند، اما سرانجام مقاومت آن‌ها در هم می‌شکند و همگی به جز صفرعلی نوکر آقا محمود مقتول و شخصی دیگر که در کوه مرجان در محله سردل به جدال با مهاجمان ادامه می‌دهند، می‌گریزند. پس از اینکه به این دو نفر امان داده می‌شود و از کوه پایین می‌آیند، صفرعلی را ناجوانمردانه می‌کشند. سپس نایبان به غارت می‌پردازند و ذخیره محصولات کشاورزی و دام‌های مردم را می‌دزدند و در مدت یک هفته‌ای که در برزک‌اند، حتی درب منازل را می‌کنند و با خود می‌برند و باقی‌مانده محصولات را به اسب‌هایشان می‌دهند. این در حالی است که مردم منطقه کاشان دچار قحطی و خشکسالی شده بودند و برزک تنها جایی بود که به دلیل ذخیره آذوقه، ظرفیت آن را داشت که از قحطی جان سالم به در ببرد، اما با این غارت وحشیانه، مردم شهر دچار بدبختی و تیره‌روزی شدند و بسیاری در آبادی‌های دیگر سر به گدایی گذاشتند، در حالی که محصولات و کالاهای آنان در آبادی‌های اطراف به زیر قیمت توسط غارتگران فروخته می‌شد. بنا بر گزارش ملاعبدالرسول، حدود یکصد نفر از اهالی برزک از گرسنگی مردند. (تاریخ اشرار کاشان، ص ۱۰۵) این تعداد مرگ و میر با توجه به قحطی بزرگی که در منطقه شیوع پیدا کرده بود، واقعی و خالی از اغراق می‌نماید.

شاید به یک سال نکشید که متهمان اصلی این جنایت به سزای عمل خود رسیدند. پس از اینکه مشروطه به استقرار نسبی رسید، در دولت وثوق الدوله نایب حسین و ماشاءالله خان و دیگر سران این گروه، دستگیر و اعدام شدند و خانواده نایبان پس از سال‌ها جنگ و گریز و قتل و غارت پایان یافت و دوره‌ای شگفت از تاریخ این منطقه ورق خورد.

آثار تاریخی

بافت قدیم برزک

در کنار طبیعت بکر و زیبا و تنیده در باغ‌ها، بافت قدیم برزک جذابیت روح‌نوازی

به شهر داده و زیبایی آن را دو چندان کرده است. فضا سازی منازل این بافت به طوری طراحی شده است که تمامی منازل توسط درها و پنجره های چوبی به فضای باز ارتباط دارد. درهای چوبی در درگاه هایی با تاق های هلالی و گرد و سکوهایی که جایگاه استراحت و نشستن می باشد، به طرز زیبا از عوامل جوی حفظ گردیده و از نمایی مصفا که هر گردشگر را به سوی خود جذب می نماید، برخوردار می باشد.

کوچه ها با عرض ۱ تا ۲ متر در اطراف ساختمان ها به طور خاص و به شکل مارپیچ چرخیده است و تمامی منازل را به آسانی با هم ارتباط می دهد و هیچ کدام از کوچه ها بن بست نیست. گذر جوی آب در کوچه ها و همجواری آن با باغ های زیبا و چشم نواز، عنصر اساسی و ویژه باغ شهر برزک است که جلوه و صفای وصف ناپذیری دارد. در ملازمت با طبیعت و باغ های فراوان در دره های کوچک و بزرگ داخل شهر، درخت های سر به فلک کشیده و جوی های روان، یادآور شیوه «جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» است.

وجود تپه قلعه در میانه بافت تاریخی شهر، جلوه خاصی دارد. در دور تا دور این تپه، خانه های قدیمی به صورت پلکانی بنا شده و جلوه ویژه ای به شهر داده است. در سال های اخیر با توسعه برزک و ایجاد خیابان ها و توسعه مراکز اداری و خدماتی، ضمن تسهیل قابل ملاحظه عبور و مرور در شهر، دسترسی ساکنان بافت و گردشگران به خدمات شهری آسان شده است. در ادامه به معرفی مهم ترین عناصر تاریخی برزک می پردازیم.

۱. تپه قلعه

تپه قلعه، یک موقعیت مهم طبیعی در شهر برزک است که احتمالاً یادآور اولین استقرار روستائینی در برزک بازمانده از دوران باستان است. این اثر طبیعی که در ضلع جنوبی شهر و در محله مسجد جامع واقع است، ۲۵۰ متر طول و ۱۲۵ متر عرض و بیش از بیست متر ارتفاع دارد. در اضلاع شمالی- غربی و شرقی، خانه های روستا قرار دارد و در ضلع جنوبی به مزارع محدود می شود. آثار یافته شده در سطح تپه عبارت اند از: یک تنور ایجاد شده در دل کوه، به قطر ۷۰ سانتی متر که از داخل

پژوهش نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

با گل به ضخامت دو سانتی‌متر اندود شده و بعد از احداث از آن استفاده نشده است. این تنور در ضلع جنوبی غربی حفره کوچکی است که به کانالی دستکن به طول ۳۰ سانتی‌متر منتهی می‌شود.

در سطح تپه، ۸ هاون سنگی به قطر تقریبی ۱۷ سانتی‌متر در دل کوه ایجاد شده که یکی از آن‌ها در بالاترین سطح کوه به شکل دوقلو ساخته شده است. در این تپه، حفره‌هایی به وجود آمده که بر اساس گفته اهالی در آن، استخوان‌های انسانی وجود داشته که به هنگام احداث پارک از محل خود برداشته شده است. آبراهه‌های ایجاد شده در دل کوه، همچنین فضای غارمانند در ضلع جنوبی که شاید کنده شده با دست باشد، از جمله آثار موجود در تپه قلعه است که پژوهش در این تپه را ضروری می‌نماید. (گزارش ثبتی تپه قلعه، ۱۳۸۳)

با توجه به اینکه آثار موجود در این قلعه را از دوران تاریخی و اسلامی تشخیص داده‌اند، امکان کاربری آیینی این مکان، به‌ویژه غار موجود در این تپه در دوران پیش از اسلام وجود دارد. درباره جزئیات نوع آیین‌ها نمی‌توان سخن گفت، اما به نظر می‌رسد برخی از تأسیسات ایجاد شده، صبغه آیین‌های زرتشتی دارد. آیا این مکان چیزی مانند گنبد خاموشان و غار موجود در این تپه، استودان (محل ریختن استخوان‌های مردگان) بوده است؟ آیا هاون‌های طبیعی موجود در این تپه با فشردن ریشه گیاه هومه و تهیه نوشابه‌های آیینی ارتباط داشته است؟ آیا این غار با آیین‌های پرستش مهر (میترا) مربوط است؟ و به طور کلی، آیا تپه قلعه یک موقعیت مقدس در برزک بوده است؟ پژوهش‌های مردم‌شناختی و باستان‌شناختی می‌تواند ما را در پیدا کردن پاسخ این سؤالات یاری کند.

۲. حمام محله سرگاؤل

از آثار تاریخی دوره صفوی، مشتمل بر دو حمام بزرگ و کوچک در محله سرگاؤل است که در مسیر جاده باغ سعدآباد قرار دارد. از دو حمام بزرگ و کوچک، امروز حمام بزرگ آن مورد استفاده است.

۳. زیارتگاه امامزاده احمد (چهل دختران)

در نزد عامه مردم برزک از قدیم الایام، این زیارتگاه به چهل دختران شهرت داشته است. اهالی شهر همانند دیگر نمونه‌های مشابه، این وجه تسمیه را به غایب شدن چهل دختر در این مکان پس از فرار از دست غارتگران می‌دانند (ر.ک: برزک نگین کوهستان، ص ۲۰) اما به نظر می‌رسد که این وجه تسمیه به باورهای ایرانی درباره چشمه و آب و ایزد آب‌ها یعنی ناهید مربوط باشد. با توجه به موقعیت آبخیزی برزک و وجود چشمه‌های متعدد در آن، احتمال وجود چشمه در این مکان در روزگاران گذشته و تقدس آن وجود دارد. این زیارتگاه در کوچه بین محله درب زیارت و محله مصلی در کنار درختی کهنسال و تقریباً روبه‌روی بقعه امامزاده محمود (حاج عوض) قرار دارد. طول و عرض بنای این بقعه، حدود ۷ متر و ارتفاع آن ۵ متر است.

بنای ساختمان این بقعه، یک اتاق مربع شکل است که از مصالح سنگی و طبیعی همگون با بافت قدیم برزک ساخته شده است. در دو ضلع بنا، دو ورودی کوچک وجود دارد که در ورودی اصلی آن دو لنگه درب آهنی تعبیه شده است. ورودی فرعی که به نظر قدیمی‌تر است، یک لنگه درب چوبی و بر بالای آن، پنجره‌ای چوبی قرار دارد. پوشش سقف این بنا به صورت تیرچوبی اجرا شده و تزئینات خاصی ندارد. در وسط این بنا و بر روی قبر، صندوق چوبی منبت‌کاری قرار گرفته است. (ر.ک: پرونده‌های ثبتی آثار تاریخی برزک)

۴. کتیبه‌های صندوقچه روی قبر امامزاده احمد (چهل دختران)

این صندوقچه قبر که از آثار دوره صفوی است، شامل سه نوع کتیبه است که به صورت نسخ قائم الزاویه، ثلث و نسخ نوشته شده است:

۱. کتیبه صلوات کبیره به خط ثلث که در انتهای آن تاریخ ساخت صندوق بدین

ترتیب آمده است: «اللهم صلّ علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الفاطمة البتول و الامامین السبطین الحسن و الحسین و صلّ علی علیّ زین العابدین و محمد الباقر و پاییز و زمستان ۱۳۹۱ شماره یکم پژوهش‌نامه کاشان»

جعفر الصادق و موسی کاظم و علی بن موسی الرضا و محمد تقی و علی النقی و الحسن العسکری و الحجة القائم الخلف الصالح الامام الهمام التمام المنتظر المظفر المهدي الهادي صاحب هذا الوقت و العصر و الامر و الزمان صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين انه اقدم المحيين محمدتقی سنة ۱۱۱۳».

۲. کتیبه نسخ قائم الزاویه: این کتیبه به صورت قفل علی در هریک از تخته‌های مربع در دور تا دور صندوق قبر نوشته شده است. به این ترتیب که نام «علی» چهار مرتبه به صورت قرینه در چهار زاویه تخته مربع نوشته شده و این چهار علی در بخش میانی میانی بر یکدیگر قفل شده‌اند. این کتیبه‌ها در درون تخته‌چوب‌هایی با نقوش گیاهی و هندسی قاب‌بندی شده است. قفل علی در ۹۲ تخته از ۹۶ تخته قاب شده در صندوقچه قرار دارد.

۳. در چهار تخته مربع باقی مانده، نام بانی و سازندگان این صندوق به این ترتیب آمده است:

در دو تخته مربع:

تخته اول: «عمل استاد آقاییک ولد استاد نجف جوشقانی سنه ۱۱۱۳»

تخته چهارم: «عمل استاد مسیح جوشقانی»

تخته مربع گوشه صندوقچه: «عابد بن ابن محمد ابن سمیع کشب [؟] صاحب

بنای این صندوق» (ر.ک: تصویر ۴)

صندوقچه این بقعه با صندوقچه‌های بقعه بابا افضل و همچنین بقعه میرنشانه در خیابان محتشم کاشانی و صندوق بقعه شهسواران شباهت دارد جز آنکه این صندوق‌ها بازمانده از دوره تیموری و سده نهم است.

۵. زیارتگاه امامزاده محمود (حاجی عوض)

این زیارتگاه در برزک به نام حاجی عوض شهرت داشته است. اهالی، این وجه تسمیه را به یکی از معتقدان این مکان که متولی آن نیز بوده است، منسوب می‌دارند، حتی کوچه‌ای که این دو زیارتگاه در آن قرار دارد نیز به کوچه حاج عوض معروف

است. (ر.ک: برزک نگین کوهستان، ص ۲۰) این زیارتگاه در جنب بقعه امامزاده احمد و تقریباً شبیه به همان بقعه، ساده و بی‌آلایش و هم‌شکل است، اما قدری کوچک‌تر به طوری که طول و عرض تقریبی بنا، ۵/۵ متر و ارتفاع آن ۵ متر است. گویا این دو بنا هم‌زمان ساخته شده است. اتاقی با همان مصالح، دو ورودی، یک پنجره و سرانجام صندوق چوبی روی قبر که گرچه به ظرافت صنوبرچه بقعه امامزاده محمود نیست، با آن شباهت اساسی دارد و نشان می‌دهد که این صندوق نیز از یادگارهای دوره صفوی است. این صندوقچه هم از جهت منبت‌کاری و هم کتیبه‌کاری، ساده‌تر از صندوق زیارتگاه قبلی است و تنها بر روی چند تخته مربع شکل آن کتیبه قفل علی دیده می‌شود.

۶. زیارتگاه امامزاده سراج‌الدین

درباره ورود سراج‌الدین به برزک، داستان‌هایی در افواه عامه وجود دارد و حتی مردم برزک، محلی را در اطراف آبادی به عنوان قدمگاه وی نشان می‌دهند. زیارتگاه سراج‌الدین، در محله درب زیارت و در کنار گورستان شهر قرار دارد. این بنا که مهم‌ترین مرکز زیارتگاهی برزک است، شامل دو بخش اصلی و الحاقی است. بخش قدیمی و اصلی بنا که هسته مرکزی دور مقبره را تشکیل می‌دهد، شامل یک بنای هشت ضلعی با گنبدی خشتی است که سقف آن آئینه‌کاری شده است. در میان این بخش و بر روی مقبره، صندوق چوبی است که با تزئینات هندسی منبت‌کاری شده است.

هسته اصلی بنا احتمالاً از آثار دوره صفوی است. این نکته از سنگ قبرهای بر جای مانده از این دوران آشکار می‌شود. از سنگ قبرهای دوره صفوی که بیش از یک و نیم متر طول دارد، ۱۰ عدد باقی مانده است که عموماً از قرن یازدهم و دوازدهم هجری است. دو عدد از این سنگ‌ها که در کنار یکی از ورودی‌های زیارتگاه قرار دارد، مکعب شکل است که بر دور تا دور کناره‌های آن، صلوات کبیره و بر روی آن آیت الکرسی و نام متوفایان و تاریخ ۱۰۶۴ هجری قمری نقش شده است. بر روی سنگ قبرهای آهکی که بر دیواره مشرف بر قبرستان زیارتگاه نصب

پژوهش‌نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

شده، تاریخ‌های ۱۰۱۰، ۱۰۱۰، ۱۱۲۱، ۱۱۶۱، ۱۰۹۸ و ۱۰۹۹ قابل شناسایی است. بر روی دو سنگ قبر از سنگ‌های آهکی، صلوات کبیره نیز حک شده است. تمامی سنگ قبرها از مکان اصلی خود تغییر یافته است. (ر.ک: تصویر ۵) این اثر در تاریخ ۸۵/۸/۲۲ به شماره ۱۶۱۹۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.^۵

۷. خانه‌های تاریخی کاردان و موسوی

خانه تاریخی موسوی که در نزد مردم برزک، یادآور معنویت آقا رضا موسوی، امام جمعه شهر و فرزندان و خانواده عالم و دیندار وی است، یکی از قدیمی‌ترین خانه‌های تاریخی این شهر است که در دوره زندیه و با الهام از معماری سنتی محلی ساخته شده است. (شماره ثبت: ۱۶۳۰۹-۸۶/۸/۲۴)

این بنا که در همسایگی خانه تاریخی موسوی است، با حدود ۴۰۰ متر مربع زیربنا در دو طبقه ساخته شده است. طبقه اول این اثر تاریخی از دو بخش مجزا که به هم راهی ندارند، تشکیل گردیده است. (شماره ثبت: ۱۶۳۱۴-۸۶/۸/۲۴)

۸. خانه تاریخی قادری (موزه مردم‌شناسی)

این خانه مصفا و روح‌انگیز در محله درب مسجد جامع و در جنب این مسجد واقع است. این بنا متناسب با معماری سنتی شهر و بازمانده از دوران قاجاری است که تا چند سال پیش مسکونی بوده است و پس از خرید و مرمت آن توسط شهرداری، تغییر کاربری یافته و به موزه مردم‌شناسی تبدیل شده است. این خانه در دو طبقه بنا شده و با شیبی ملایم از شمال به جنوب شکل گرفته است. طبقه همکف بنا از سه اتاق و یک مطبخ تشکیل شده است که پس از تغییر کاربری بنا و تعبیه ویترین و نورپردازی، تبدیل به موزه مردم‌شناسی شده است. زیربنای این خانه در دو طبقه، حدود ۱۵۰ متر مربع است. ویژگی مهم دیگر این خانه، قرار گرفتن در بافت تاریخی روستا و در دامنه تپه قلعه در مرکز آبادی است و نمای کوچه و پلکان‌هایی که ما را به درب دیگر بنا که به طبقه فوقانی بنا باز می‌شود، جلوه و شکوه خاصی به

آن داده و برای هر ناظر بیرونی، روح‌افزا و خاطره‌انگیز است. این اثر در تاریخ ۸۵/۱۲/۱۴ به شماره ۱۷۸۱۰ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در موزه برزک، بیش از پانصد شیء تاریخی و سستی وجود دارد، اکثر قریب به اتفاق این اشیاء از دوران پهلوی، قاجار و پیش از آن است. تعداد کمی از اشیاء نیز به عنوان نمونه‌ای از زندگی قدیمی در برزک جهت نگهداری در موزه در سال‌های اخیر ساخته شده است.

بسیاری از اشیای موجود در موزه مردم‌شناسی، بومی است و به وسیله مردم شهر از قدیم الایام ساخته شده است، چنان‌که امروزه نیز برخی از این هنرها و صنایع دستی هنوز پابرجاست.

مردم برزک به لحاظ تنوع واژگان برای نام‌گذاری انواع مختلف اشیاء، ید طولایی دارند؛ از این رو، برای چشمه‌ها، دره‌ها، کوه‌ها، شکاف‌ها و گردنه‌های اطراف خود، نام‌های فراوانی به کار می‌برند. (ر.ک: برزک نگین کوهستان، ص ۳۶-۴۳) این تنوع نام‌ها در نوع محصولات کشاورزی آنان و حتی انواع سبدها و ظروف سفالی نیز به چشم می‌خورد.^۶

۹. اسناد

اسناد موزه برزک شامل یک قرآن و ۳۷ سند بر جای مانده از دوره قاجاری و پهلوی است که بیشتر آن‌ها انواع صلح‌نامه است. این اسناد عبارت‌اند از: ۲۰ صلح‌نامه، ۳ بیع‌نامه، سه مهرنامه، ۳ اجاره‌نامه، استشهاد، گواهی پرداخت خمس، رسید پرداخت مالیاتی و... صلح‌نامه‌ها درباره فروش زمین، باغ، خانه مسکونی، ارثیه و مهریه است.

بیشتر اسناد، تاریخ دارند اما ۷ سند که جدیدتر و فاقد مهر است، بدون تاریخ است. از میان اسناد دارای تاریخ، قدیمی‌ترین سند، صلح‌نامه‌ای است در مورد

فروش باغ از ماه صفر سال ۱۲۸۹ هجری قمری و جدیدترین سند، گواهی پرداخت پژوهش‌نامه کاشان شماره یکم پاییز و زمستان ۱۳۹۱ خمس از مهر ماه سال ۱۳۵۲ هجری شمسی است. (ر.ک: تصویر ۶)

دیگر سندهای قدیمی به ترتیب دارای تاریخ ۱۲۹۲، ۱۲۹۶، ۱۳۰۴ و ۱۳۰۸ هجری قمری است. سندهای قدیمی تر مهور به چندین اثر مهر است که از میان آنها، صلح‌نامه فروش زمین از ربیع الثانی ۱۳۰۴ قمری با ده اثر مهر، بیشترین اثر مهر را داراست.

از این اسناد، سندی درباره واگذاری یک کودک خردسال به خانواده‌ای دیگر در برزک قابل ملاحظه است. بر اساس این سند که در ذی القعدة سال ۱۳۴۸ هجری قمری تنظیم شده است، عباس کودک یک سال و نیمه با رضایت پدرش محمد، پسر حسین به محمدعلی پسر استاد علی به فرزندى داده می‌شود.

از مجموع ۳۷ سند موجود در موزه، ۳۲ عدد آن از طرف آقای اصغر لبافی و ۵ سند آن از طرف آقای حسینعلی احدی به موزه مردم‌شناسی اهدا شده است. در کنار اسناد موجود در موزه برزک، قرآن زیبایی نیز جلوه‌نمایی می‌کند که از یادگارهای دوره صفوی یا قاجاری و از جمله نفایس مسجد جامع برزک است. این قرآن آغاز و انجام ندارد، اما با خط خوش نسخ در ۳ رنگ مشکی، قرمز و قهوه‌ای نوشته شده و دارای ترجمه زیرنویس فارسی است.

۱۰. کتیبه‌های تاریخ عمارت‌خانه

همچنین در این موزه، دو کتیبه متفاوت از کتیبه‌های دوره قبل وجود دارد که به شکل ساده بر روی دو تخته به طول و عرض ۷۰ در ۳۰ نوشته شده است. به نظر می‌رسد که این دو کتیبه مربوط به تعمیر خانه باشد نه یک مکان مذهبی. کتیبه اول:

در این کتیبه ابتدا آیت الکرسی آمده است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ... وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» (بقره: ۲۵۵) و سپس نام سازنده و تاریخ تعمیر خانه: «قد فرغ من تعمیر هذا البيت الفوقانية محمد اسمعيل ابن مرحوم محمد على فى يوم اربعة عشر من شهر ذى القعدة الحرام من شهر سنة ۱۲۴۴ انشاء الله مبارك باد.»

پس از آن نیز آیه ۵۱ سوره قلم: «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» الرحمن الرحمين؟

پس از آن، بیت شعری آمده است که محتوای آن این نظر را که این کتیبه به مرمت خانه‌ای اشاره دارد، تقویت می‌کند:

یارب این تازه عمارت تا ابد معمور باد خالی از نقص و عیوب و مملو از انگور باد
سپس نام کاتب این سطور این گونه آمده است: «کتب انا الحقیق الفقیر الراجی الی
الله الکبیر، المحتاج بشفاعة الاحمد ابوالقاسم، میرزا محمد البرزکی».

در اطراف این نوشته نیز عبارات: «یارحیم و به نستعین؛ یا کریم و به نستعین»
آمده است. (ر.ک: تصویر ۷)

کتیبه دوم:

در ابتدای تخته دوم، عبارت: «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ» (صف: ۱۳) نوشته شده،
پس از آن «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعین رب سهل و یسر» و سپس آیه
الکرسی آمده است. در پایان آن، عبارت «ادرکنی» جلب نظر می‌کند و پس از آن،
یک بیت شعر جالب نوشته شده است:

گشاده باد دولت این درگاه بحق اشهد ان لا اله الا الله
سپس توسل به پنج تن این گونه آمده است: «رب نجنی بمحمد و علی و فاطمه
و حسن و حسین».

و سرانجام نام کاتب: «کتبه اقل المخلوقات ذرة بيمقدار جعفر [جعفر] بن محمد
سلیم برزکی، اللهم اغفر لهما كان ذلك التحرير في شهر ذي القعدة سنة ۱۲۴۴».
(ر.ک: تصویر ۸)

۱۱. مسکوکات

پنج سکه از اواخر دوره قاجاری و اوایل دوره پهلوی در موزه مردم‌شناسی
نگهداری می‌شود. در یکی از سکه‌ها، تصویر احمد شاه قاجاری است که در سال
۱۳۳۱ ضرب شده است. دو سکه دیگر احمد شاه در سال ۱۳۲۸ و ۱۳۳۰ قمری

پژوهش‌نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

است. در سکه‌ای دیگر که به سال ۱۳۰۶ شمسی ضرب شده، تصویر رضا شاه با قید تاریخ تاج‌گذاری وی در ۱۳۰۴ شمسی آمده است. سکه دیگر از ۱۳۱۴ شمسی است.

۱۲. نقوش و کتیبه‌های بازمانده از مسجد جامع

مهم‌ترین آثار موجود در موزه مردم‌شناسی، آثار بازمانده از مسجد جامع برزک است. این آثار شامل دو لنگه درب و یک سرستون چوبی از دوره ایلخانی و حدود صد و پنجاه تخته منقوش و کتیبه‌دار بازمانده از دوران ایلخانی و زندی است که تمامی آن‌ها پیش از تخریب مسجد در سقف آن قرار داشته است. این کتیبه‌ها و نقوش به طور عمده از دوران ایلخانی و زندی است. مهم‌ترین این آثار، درب تاریخی بسیار نفیس مسجد از دوره ایلخانی با کتیبه تاریخ ۷۰۵ هجری است. کتیبه‌های دوره زندیه نیز تاریخ ۱۱۸۴ هجری را نشان می‌دهد. (ر.ک: تصویر ۹)

این نقوش و کتیبه‌ها برای شناسایی هنر دوره ایلخانی و صفوی، اهمیت فراوان دارد. کتیبه‌ها نیز که با خطوط کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق نوشته شده، مشتمل بر آیات قرآنی احادیث نبوی و ولوی، اشعار فارسی و کتیبه وقف و نام هنرمندان این آثار است که در بخشی مجزا این کتیبه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. نقوش و کتیبه‌های برزک را در نوشتاری دیگر مورد بررسی کامل قرار داده‌ام.

نتیجه‌گیری

این مقاله کوششی بود برای شناخت شهر برزک به عنوان یکی از مراکز تاریخی و فرهنگی منطقه کوهستان کاشان. محتوای مطالب طرح شده و اسناد ارائه شده در این مقاله نشان می‌دهد که برزک از جمله آبادی‌های مهم منطقه است. این شهر به جز آنکه حامل سنت‌های ایران پیش از اسلام است، در دوران اسلامی به‌ویژه دوران ایلخانی، صفوی و قاجاری از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار بوده است، هرچند که این مهم آنچنان‌که باید و شاید مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است.

تصویر ۲

تصویر ۱

تصویر ۳

تصویر ۴

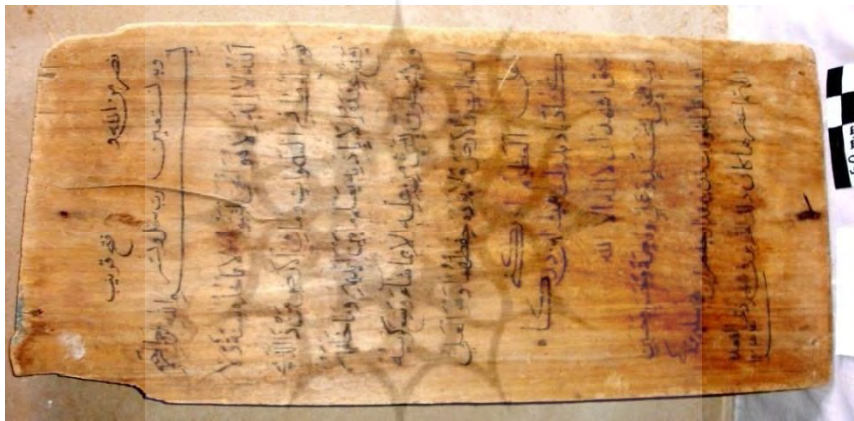
تصویر ۵

پژوهش‌نامه کاشان
شماره یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

تصویر ۶

تصویر ۷

تصویر ۸

آثار، اسناد
و کتیبه‌های
تاریخی بزرگ

تصویر ۹

پی‌نوشت‌ها:

۱. دربارهٔ قرابت زبان شهرها و آبادی‌های کاشان با زبان پهلوی جدید، تحقیقات زیادی از سوی خاورشناسان انجام گرفته است. (در این باره ر.ک: فرهنگ ایران زمین، ۱/۱-۴۰)
۲. برخی احتمال می‌دهند این لالالون به معنای دشت لاله است.
۳. نگارنده در صدد بازخوانی این کتیبه می‌باشد. بانی این قنات، ابوالقاسم یکی از عالمان زاهد دورهٔ ایلخانی است که آن را برای استفادهٔ عمومی حفر کرده است.
۴. در این باره چند گونه منبع داریم که عبارت‌اند از:
 - تاریخ اشرار کاشان نوشتهٔ ملا عبدالرسول مدنی، عالم مشهور کاشان در آن دوران.
 - کاشان در جنبش مشروطه، نوشتهٔ حسن نراقی. او نیز وقایع مربوط به نایب حسین و پسرش ماشاءالله خان را درک کرده است.
 - طغیان نایب‌ان در جریان انقلاب مشروطه، نوشتهٔ محمدرضا خسروی است که در دهه‌های اخیر منتشر شده است.
 - نیز سیری در تاریخ برزک، از محمد اسماعیل هیئتی برزکی. وی گزارش‌های جالبی به نقل از شاهدان عینی ارائه می‌کند.
۵. برخی بر آن هستند که در اسناد ملکی برزک، از این زیارتگاه به عنوان خانقاه یاد شده است. تأیید این موضوع، مستلزم کاوش بیشتری است، اما با توجه به موارد مشابه، بعید نیست که زیارتگاه، پیش‌تر کاربرد خانقاهی داشته و یا اینکه از آن به عنوان خانقاه استفاده شده باشد.

پژوهش‌نامه کاشان
شمارهٔ یکم
پاییز و زمستان ۱۳۹۱

۶. برزکی‌ها برای انواع سبدها با توجه به نوع بافت و کاربرد، این اسامی را به کار می‌برند: سبده (زنیل)، سبده گُمبی (نگهداری خشکبار)، زنیل (زنوله)، طَبَق (= کُزوه برای چیدن میوه)، سبده پیزیروندی، سبده چَرگه، سبده چارقال (برای نخ و گندله گلیم‌بافی)، کندوی (کندوی زنبور).

منابع

علاوه بر تحقیقات میدانی؛

- قرآن کریم.

- آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز؛ انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۷۴.

- برزک‌نگین کوهستان؛ زهرا جهانی برزکی، مرنجاب، کاشان ۱۳۸۵.

- پرونده‌های ثبتی آثار تاریخی برزک؛ دفتر فنی اداره میراث فرهنگی و گردشگری کاشان (تپه قلعه، ۱۳۸۳، زیارتگاه سراج‌الدین، زیارتگاه امامزاده احمد (چهل دختران)، زیارتگاه امام زاده محمود، حمام سردل، آسیاب آبی برزک، آب‌انبار سردل، خانه‌کاردان، خانه موسوی، خانه‌کاردان، ۱۳۸۴).

- تاریخ اشرار کاشان؛ عبدالرسول مدنی کاشانی، به اهتمام حسینعلی پورمدنی، ج ۲، مرسل، کاشان ۱۳۷۸.

- تاریخ قم؛ حسن بن محمد بن حسن قمی، ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین تهرانی، توس، تهران ۱۳۶۱.

- تاریخ کاشان؛ عبدالرحیم کلانتر ضرابی، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، امیرکبیر، تهران ۱۳۵۶.

- «جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در تاریخ قم»؛ محمد مشهدی نوش‌آبادی، کاشان‌شناخت، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۴.

- سیری در تاریخ برزک؛ محمد اسماعیل هیئتی برزکی، حسنین (ع)، قم ۱۳۸۳.

- طغیان نایبان در جریان انقلاب مشروطه؛ محمدرضا خسروی، به اهتمام علی‌دهباشی، به‌نگار، تهران ۱۳۶۸.

- کاشان در جنبش مشروطه ایران؛ حسن نراقی، مشعل آزادی، تهران ۱۳۵۵.

- «کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان» قم‌نامه؛ به کوشش سید حسین مدرسی طباطبایی، کتابخانه مرعشی، قم ۱۳۶۴.

- نایبان کاشان (بر اساس اسناد)؛ عبدالحسین نوایی و دیگران، سازمان اسناد ملی ایران، تهران ۱۳۷۹.